

64. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.217 зв.-219.
65. Там же. – Арк.222-223.
66. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.426-428.

Резюме

В статье выясняются обороты и соотношение княжеского и панского землевладения по отношению к другим группам шляхты на Волыни в 1566–1599 гг.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 94 (477) “15-16”

B.A. Смолов, B.C. Степанков

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ

В статті аналізується процес формування української державної ідеї впродовж кінця XVI – першої половини 1648 р. Встановлено, що на літо 1648 р. козацька старшина вбачала мету повстання у перетворенні козацької України в державне утворення в складі Речі Посполитої.

Ключові слова: українська державна ідея, козацька старшина.

Актуальність порушененої у статті проблеми зумовлюється необхідністю з’ясування комплексу питань, пов’язаних із розвитком політичної культури українського суспільства в період пробудження національної свідомості. Її важливою складовою стала державна ідея, що у своїй еволюції пройшла складний шлях від політичних орієнтацій козацтва на урівняння своїх прав із шляхетськими до програми утворення незалежної Української держави. В статті розглядається формування підвалин козацького політичного сепаратизму. окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В.Брехуненка, Л.Винара, М.Грушевського, Я.Дашкевича, І.Крип’якевича, С.Леп’явка, Ю.Мищика, М.Нагельського, С.Плохія, П.Саса, В.Щербака, Н.Яковенко й інших авторів. Разом з тим, продовжує залишатися ряд питань (творення козаччиною владних структур, кристалізація політичних прав на козацький регіон, рівень політичної свідомості старшини у 30-х рр. XVII ст., зміст політичної програми керівників повстання впродовж зими-весни 1648 р. тощо), які вимагають свого уточнення й переосмислення.

Козацька війна 1591–1596 рр., що започаткувала боротьбу за відстоювання прав і вольностей Війська Запорозького¹, відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні козацтва як стану українського суспільства. Як з'ясував С.Леп'явко, саме вона породила процес “оселянення” козацтва², внаслідок якого “в ряди козаччини ввійшов елемент зовсім відмінний – господарський, хліборобський, вповні позитивний, який в козачині шукав не безкарної самоволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно-бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати”³.

В умовах становлення козацтва як корпорації осіб лицарських чеснот і лицарської служби королю й Речі Посполитій (щось на зразок угорського колективного дворянства, яким володіли секейські вояки Трансильванії Угорщини, суть якого полягала в тому, що користуватися дворянськими привілеями можна було тільки у межах визначеної території і привілейованої корпорації⁴), водночас відбувалося перетворення більшої його частини (“городового козацтва”) у господарів, котрі займалися різними видами трудової діяльності. Слід визнати слухність спостереження Д.Наливайка, що “в усталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з рицарством, зовсім невідповідане з соціально-економічного погляду. Насправді ж, вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис”⁵. Розмірковуючи над сутністю козацького господарства у першій чверті XVII ст., М.Грушевський висловив думку, що козацтво “логікою соціального розвитку ... було покликане до того, щоб ... допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва”⁶. Під цим кутом зору заслуговує на увагу припущення Ю.Терещенка про можливість порівняння козацтва з англійським новим дворянством-джентрі, яке виступало носієм буржуазних відносин⁷.

Хід війни 1591–1596 рр. став потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва, породивши паростки політичних орієнтацій⁸⁹, що еволюціонували впродовж першої половини XVII ст. у програму політичного сепаратизму козацького регіону. Так, вперше у вересні 1592 р. гетьман Війська Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля обґрунтував ідею непідлегlostі козацької спільноти владі прикордонних староств і воєвод¹⁰. Як відзначали з цього приводу В.Брехуненко та М.Нагельський, це, можливо, сигналізувало про перші порухи козацтва “до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах”¹¹. Тому не випадково козаки активно взялися за запровадження на підконтрольних теренах України свого “присуду” (себто юрисдикції), спонукання їх

населення (включаючи шляхту) до принесення присяги і послушенства на користь Війська Запорозького, що означало не що інше, як утворення “альтернативних владних структур”¹². Ця практика набрала поширення у 1594–1596 рр., коли вони опанували територію Поділля, Придніпров'я та басейну Прип'яті. На думку С.Леп'явка, “маємо рідкий, але показовий приклад з цього приводу з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд війтів двох подільських містечок за непослух, але “не беручи маєтностей их жадных”¹³. У цей час відбувається перетворення козацтва у самостійний політичний суб'єкт міжнародних відносин у Південно-Східній Європі й формування у нього власного дипломатичного етикету¹⁴.

Важливим джерелом, що проливає світло на політичні погляди козацтва власне з його позицій, продовжують залишатися “Кондиції” гетьмана Семерія Наливайка, надіслані ним у 1596 р. королю Сигізмунду III. Їх всесторонній аналіз П.Сасом дозволив ученному зробити наступні висновки: вони спрямовувалися на “реформування політичного, правового та військово-адміністративного устрою української козаччини”; утворене Бузько-Дністровське Військо охоплювало незаселені терени межиріччя Південного Бугу – Дністра, розташовані південніше Брацлавщини; Бузько-Дністровське козацьке товариство мало перевувати у безпосередній політичній залежності від короля й нести йому рицарську службу за винагороду; передбачалася заміна демократичних зasad політичного устрою Війська Запорозького авторитарними із сильною владою гетьмана; автономістські адміністративно-територіальні принципи устрою Бузько-Дністровського Війська та його становів політична відособленість¹⁵.

Саме в ході боротьби 1594–1596 рр. вперше джерела фіксують відомості (які, правда, інколи поширювалися у формі чуток) про наміри козацтва розгромити Польщу, винищити шляхту й утворити власну державу¹⁶. З Данцига повідомляли: “Козаки проголошують, що будуть боронити весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед тиранією Польщі. На загал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої-то буцім Наливайко прибрав титул князя”¹⁷. Вважаємо, що не слід легковажити інформацією подібного змісту. Варто прислухатися до думки Л.Винара, що “тогочасні документи виразно вказують, що подібні пляні (про організацію козацької республіки. – Авт.) в козацькому і чужинецьких середовищах тоді дискутовано”¹⁸.

Припускаємо, що саме глибоке знання козацьких настроїв дозволило київському католицькому єпископу Йосипу Верещинському взимку 1596 р. розробити проект організації Задніпровської козацької держави, в якому знайшли певне відображення (прямо чи опосередковано) політич-

ні орієнтації Війська Запорозького. Він передбачав утворення на території від Радомля й Мстислава на півночі до Переяслава й Лубен на південні васального козацького князівства (на зразок Великого князівства Литовського), очолюваного князем і гетьманом Війська Запорозького. У ньому кожен козацький полк (всього їх мало існувати 13) поставав не лише військовим підрозділом, а й окремою адміністративно-територіальною одиницею (районом) з полковим центром. Князь володів політичним представництвом державної влади й адміністративною владою над некозацьким населенням, а гетьман – військовою владою над Військом Запорозьким. Земельна власність у князівстві закріплювалася за Військом Запорозьким у формі згаданих полків. Козаки ні у військовому, ні в адміністративному відношенні не підпорядковувалися князю; їх єдиний обов'язок перед королем полягав у несені військової служби проти татар чи московського царя¹⁹.

Поразка козацтва у війні не загальмувала розвитку його політичної культури, що ставала органічною складовою “лавиноподібного піднесення національної самосвідомості”, яке розпочалося на зламі XVI–XVII ст.²⁰. На початку XVII ст. воно, “апелюючи до рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей”, почало домагатися визнання “коронними синами”, що означало урівняння “у станових правах з шляхтою”, а також наполягало, як і раніше, на підпорядкуванні лише владі короля, великого коронного і польного гетьманів. Водночас засвідчувало право на придніпровські землі (“від Могилева аж до Дніпровського гирла”) як зону своїх виняткових інтересів; проводило цілеспрямовану політику на захист інтересів православної Церкви. Гетьман Гаврило Крутневич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастиреві від 25 травня 1603 р. підкреслював необхідність для козаків всіляко підтримувати православне духовенство²¹. Отже, козацтво стало на позиції послідовної оборони православ’я найпізніше з початку XVII ст. А відтак, не витримують критики спроби окремих науковців спростовувати твердження про нього як “подвижників віри”, захисника “православної віри” тощо²².

Для з’ясування проблеми витоків становлення української державної ідеї вкрай важливо вияснити сутність процесу пробудження й розвитку національної свідомості впродовж першої половини XVII ст. Торкнемось найважливішого. Насамперед слід відзначити, що у різних прошарках населення почало інтенсивно формуватися чуття етнічної спільноти: “ми” – “руський народ”. По-суті, йшлося про національну самоідентифікацію “русинів” власне як “українців”, хоча залишалося маркування населення України й Білорусі назвою “руський народ”, а українці й білоруси продовжували розглядати себе культурно-історично-релігійною єдністю – Рус-

сю²³. Правда, цей погляд про “єдність” Русі уже розмивався. Як з’ясувала Н.Яковенко, в тогочасних уявленнях “про Русь як політичний простір” цей “простір збігається з територією південних (“українських”) князівств києво-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття “Русі” як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини)”²⁴.

Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем свого проживання, яке бачилося священною землею предків, споконвічним руським краєм, тобто Батьківчиною. Аанглійський дослідник Е.Д. Сміт підкреслював, що “культурні я поетичного простору означає, передусім, ідентифікацію священної території, що історично належить тій або тій спільноті і саме через це належність набула святості. Такий священний рідний край має в своїх межах місця шаноби й проці...”²⁵. Для українців ними виступали Київ і Дніпро, а з першої чверті XVII ст. для козаків – Запоріжжя.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського народу. Духовні вчені Києва стверджували, що “руські землі Речі Посполитої – це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні *in dominium suum rex imperator est* (тобто підданий визнає вищого володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території)”. З 20-х років XVII ст. поняття “руський народ” набирає “термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов’язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби”. Формується погляд на нього як самодостатню політичну спільноту, чиє існування санкціонується Божим промислом у неперервній тягості віри і Церкви (київські святі), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) та її “старого рицарства – шляхти і козаків”. При цьому козацтво визнавалося нарівні з шляхтою невід’ємно складовою ланцюга тягості й легітимації народу²⁶. В їхній свідомості утверждується концепція руського народу як третього (рівноправного з польським і литовським) народу Речі Посполитої. Як зазначалося у проханні православної шляхти до сейму 1623 р., “народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного”²⁷.

На початку 20-х рр. утверждується бачення козацтва як символу слави руського народу, щита християнського світу проти “невірних”. Воно урівнювало український народ з іншими народами, утверждувало “чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного

фундаменту”²⁸. А в 30-х рр. завершується формування погляду козацтва на себе як “політичний народ”, рівноправний зі шляхтою, котрий виступає легітимізованим виразником і захисником прав і свобод “нашої руської нації”. В листах гетьманів почали вживатися такі вислови, як “а ми і вся наша руська нація”, “а ми і народ наш” тощо²⁹. Поділяємо думку Н.Яковенко, що “на очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених зробила перший крок до політичного лідерства”³⁰. Домагаючись від польської еліти урівнення своїх лицарських прав зі шляхетськими, Військо Запорозьке у 1632 р. порушило на сеймі клопотання про надання йому права обирати короля. Проте, його послів гостро розкритикували за те, що козаки посміли назватися такими ж “членами Речі Посполитої”, як шляхта, їй “добряче вилаяли” за прагнення участі в елекції³¹.

За обставин несприйняття політичною елітою Речі Посполитої політичних і конфесійних вимог Війська Запорозького, в нього зароджується ідея, що її володар виступає власне польським, а не українським/руським королем, а відтак вірна служба йому можлива лише за умови принесення ним присяги дотримуватися “прав і вольностей руського народу”. Дослідники продовжують ігнорувати той важливий злам, що відбувся у свідомості принаймні частини козаків щодо ставлення до королівської влади. Йдеться про обґрунтування старшиною легітимації не лише відказу (за певних обставин) від її визнання, але, що особливо важливо, збройного виступу проти неї. У сприйнятті Війська Запорозького служба королю розглядалася як певний контракт з обопільними обов’язками; причому монарх мав принести присягу на виконанні вимог свого контрагента. В разі незгоди – воно вважало законними як відмову служити королю, так і право захищати свої та українського / руського народу права і свободи³². У світлі вищесказаного, не переконливим виглядає наступне міркування З.Когута: “Козаки не вважали, що вони представляють якийсь окремий край, і не висловлювали особливого територіяльного патріотизму”³³.

В умовах розвитку національної самосвідомості православ’я перетворвалося в одну з найважливіших невід’ємних ознак етнічної самоідентифікації українців. Як зауважував Ф.Сисин, “релігія правила за засіб вирізnenня та зміцнення національного почуття”³⁴. Саме православна церква розглядалася переважною більшістю українського населення священним центром збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій, започаткованих Київською Руссю³⁵. Часто-густо зміна православного віросповідання на уніатське чи католицьке трактувалася національною зрадою.

Особливість процесу розвитку національної свідомості полягала в тому, що він проходив в умовах постійних нападів татар й політики національно-релігійних утисків українців з боку польської й сплонізованої (української) шляхти та владних структур. Волинська шляхта на сеймiku 1646 р. відзначала в інструкції послам на сейм, що православна Церква “в католицькому, християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають”³⁶. Воднораз, внаслідок шлюбних зв’язків та вимиряння українських княжих родів помітно зміцнилися позиції польського магнатства, яке захоплювало (особливо у Брацлавщині й Київщині) адміністративно-намісницькі уряди. Відбувалося у цих регіонах й помітне зростання питомої ваги польської шляхти, котра все частіше обіймала адміністративні посади³⁷. Використовуючи сприятливу ситуацію, заможне єврейство, опираючись на кагали (общинні організації) й ваади (сейми), впродовж 20–40-х рр. прибирало до рук торгівлю, лихварські операції, шинки, оренди староств, маєтків, млинів та інших джерел прибутку, безжалісно визискуючи селян, міщан й козаків. Мало цього, воно у своїй масі підтримувало польський панівний режим і, вважаючи себе боговибраним народом, брало участь у національно-релігійному гнобленні українців³⁸. Посли Війська Запорозького влітку 1648 р. повідомили у Варшаві представникам уряду, що “від єреїв, як від невірних, зазнавали тяжких утисків, а коли шукали справедливості, то накликали на свою голову ще більший клопіт”³⁹.

Зрозуміло, за таких умов у свідомості священиків, селян, міщан й козаків утверджувався стійкий стереотип сприйняття польського володарювання як стану всеохоплюючих утисків “руського народу”, що перетворювався у підвальну формування глибокої ненависті до всього польського (“ляцького”) та єврейського. Зміцнювалося переконання, що “ляхи” намагаються будь-що накинути їм римську віру, а непокірних винищити⁴⁰. Як слушно спостеріг М.Грушевський, “все, що пановало і утискало, було “лядське” – походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене. Все, що стояло в таборі пануючих, все, що заступало ся за нього, – ототожнювалося з польським, було “лядським” незалежно від свого походження”⁴¹.

Важливим чинником становлення політичних орієнтацій козацтва й покозаченого населення Півдня України стала їхня боротьба за “права і вольності”, що в 30-х рр. набрала масового характеру, національно-конфесійної спрямованості й небаченої раніше затягості. Так, у 1630 р. гетьман Тарас Федорович “написав до всієї України й до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боронилися проти

ляхів”⁴². 21 жовтня 1637 р. полковник Карпо Скидан в універсалі до населення зазначав, що “вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме, ляхи, маючи злій намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро...”⁴³. У березні 1638 року гетьман Яків Острянин визначив ціль боротьби: досягти звільнення “народа нашого православного от ярма поробощения и мучительства тиранскаго ляховскаго”⁴⁴.

Отже, окреслилися контури мети національних змагань – вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Її реалізація вбачалася тогчасною українською елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й утворенні самостійної держави, а в урівнянні українського народу у правах з польським і литовським. Ця поміркованість зумовлювалася неспроможністю традиційної родової знаті сформулювати й висунути “політичну програму для руського національного існування”⁴⁵. Потрібні були появі нової еліти й час для вироблення нею підвалин української державної ідеї, що власне й відбувалося впродовж першої половини XVII ст. І в цьому процесі важко переоцінити роль козацтва, що виступало не лише “виразником прогресивних тенденцій суспільного розвитку”, але й з часом почало набувати винятково важливої “суспільної функції – носія державності українського народу”⁴⁶.

В перші десятиріччя XVII ст. з’являлися й розвивалися зародки козацького політичного сепаратизму, що знаходили прояв у прагненні Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та юрисдикцію на терени проживання у селах і містах “волості” (південніше умовної лінії Тетіїв–Біла–Церква–Київ–Переяслав–Лубни–Миргород) й, визнаючи владу лише короля, вийти з-під підпорядкування місцевих органів влади. Погоджуємося з думкою В.Брехуненка й М.Нагельського, що впродовж цього часу “під впливом “полонізації” урядів прикордоння, проведення низки комісій проти козаків та ухвали антикозацьких сеймових конституцій, в ієрархії цінностей козацтва остаточно устійниться противставлення – “покровитель” король / ворог польська шляхта...”⁴⁷. А відтак, у цьому регіоні впроваджуються власне самоуправління, судочинство, військова організаційна структура, а також Військо Запорозьке намагалося відігравати роль самостійного суб’єкта міжнародних відносин. Не слід забувати, що до складу козацьких земель входили й терени Вольностей Запорізьких. Гадаємо, що стосовно усіх них доцільно вживати термін “козацька Україна”.

Джерела фіксують неухильний процес “виламування” козацького регіону із існуючої владної, адміністративно-територіальної й судової систем Польщі, який починав функціонувати своїм осібним життям. Не

випадково у 1616 р. один з польських урядовців звернув увагу сейму на факт творення козаками власної “Республіки”, побоюючись, щоб з часом вони не проголосили її відокремлення від Речі Посполитої⁴⁸. Через 9 років король Сигізмунд III констатував: “Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою”⁴⁹. У листі до нього від 20 липня 1625 р. князь Єжи Збаразький підкреслював перебирання козацтвом влади, що належала тільки королю й Речі Посполитій, зокрема, воно укладало союзи з іноземними володарями⁵⁰.

Зі свого боку, шляхта домагалася ліквідації козацької юрисдикції, позбавлення у селях і містах влади отаманів, полковників й інших старшин, заборони селянами і міщенцями вступати до козацьких лав, “бо інакше за короткий час вся Україна обернеться в козацтво...”⁵¹. Важливе значення мало впровадження в кінці 1625 – на початку 1626 рр. гетьманом Михайлом Дорошенком у козацькому регіоні полково-сotенного військово-територіального устрою, про що йшлося у згадуваному проекті Й.Верещинського й, вочевидь, виношувалося козаками у попередні часи. Утворюються Чигиринський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський полки; у першій половині 30-х рр. розпочалося формування Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків⁵².

Зрозуміло, що творення козаччиною владних структур не могло не збагачувати її політичну культуру формуванням погляду на терени власного проживання як самобутнього регіону Речі Посполитої, що мав підлягати лише владі короля. У свідомості козаків (запорозьких і городових, реестрових і нереестрових) після укладення у 1625 р. Куруківської угоди утвірджується переконання, начебто вона забороняла підрозділам польського війська з'являтися у ньому. Так, у 1630 р. керівництво повсталих вимагало від польського командування виведення з козацької території (“за Білу Церкву”) жовнірів⁵³. У жовтні 1632 р. Корсунська козацька рада ухвалила не впускати “ляхів” у Лівобережну Україну: “за свою віру стояти по Дніпро”⁵⁴, що промовляло, на думку В.Щербака, “про намір утворення козацької республіки”⁵⁵. В листі від 16 червня 1637 р. до старшини реестровиків гетьман нереестрових козаків Павло Бут (Павлюк) докоряв їм за те, що “забули Куруківську комісію, що по цей бік Києва і Білої Церкви і жовнірська нога не повинна бути”⁵⁶. Уже згадуваний полковник К.Скидан титулувався “опікуном всієї України”⁵⁷.

Виводячи “з-під державних впливів метрополії” велику територію українських земель⁵⁸, Військо Запорозьке здійснювало владні функції не лише щодо козацтва, але й, в окремих випадках, стосовно покозаченого населення даного регіону, селян і міщан. Так, у жовтні 1637 р. полковник К.Скидан в одному з універсалів звертався не тільки до козаків (“товариства нашого”), але й до усіх “посполитих людей”⁵⁹. На переконання І.Іванцова, Павлюк у листі від 9 липня 1637 р. до реєстровиків вперше висловив “думку про вільне і окремішне життя козацтва (це значить і селянства, бо Павлюк реєстру не визнавав, а вважав за козаків все населення, що підтримувало і купчилось навколо Запоріжжя, визнаючи Запоріжжя за свій центр)”. Підкреслював у ньому: “Коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорізького проти якогось ворога, то всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорізькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запоріжжі – нехай собі вільно живе на здоров’я, а хто захоче доглядати своє майно – нехай доглядає і живе вільно”⁶⁰.

Павлюк та інші призвідці повстання в листі від 21 вересня 1637 р. до коронного великого гетьмана Станіслава Конецпольського до основних причин виступу віднесли “важкий плач і стогін убогих людей, підданих й.к.м. пана нашого милостивого, котрі мешкають тут в українських містах, через перебування у них армати, часте вибирання великих стацій по-передніми старшинами Війська Запорозького”, про що не раз скаржилося населення королю й коронному гетьману⁶¹. Дані акції козацтва у захист населення викликала надзвичайно негативну реакцію з боку одного з найвпливовіших сановників Речі Посполитої. *“Милосердя велике чините над підданими й.к.м. із співчуття, – обурювався він у відповіді, – привласнюете собі обов’язок, який має у своїх руках тільки король, по-кліканий до цього Богом (виділено нами. – Авт.).* Через те милосердя, через той жаль ваш сердечний відчиняєте ворота для своєволі, права Божі, права королівські, права Речі Посполитої мішаєте”⁶². В червні 1638 р. гетьман Дмитро Гуня звернувся з листом до М.Потоцького, прохаючи не чинити масових розправ над мирним населенням – непричетним до козацького повстання. “Вочевидь, не має тут правди, ні боязні Божої – писав він, – нехай би з нами, з Військом Запорозьким, війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалились на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролига невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують...”, тому переконував припинити “пролиття невинної крові християнської” “як нас самих, так і невинних людей убогих”⁶³.

Обстоювання козацтвом не лише своїх корпоративних інтересів, але й прагнення домогтися визнання певних політичних прав для регіону, породжувало чутки про його наміри витворити власну державу. Наприклад, за даними анонімного автора “Нової пісні про війну козацьку, яка відбувалася під Кумейками над Дніпром”, Павлюк заявляв, що не хоче зважати ні на польських гетьманів, ні на короля, а “має надію, що він стане володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину”⁶⁴. Автор іншого джерела занотував поголоску, начебто Павлюк називав себе королем⁶⁵.

Поразка повстання й прийняття “Ординації” 1638 р., що передбачала ліквідацію козацтва як стану, помітно загальмували процес перетворення козацького регіону в автономне адміністративно-територіальне утворення, однак не перекреслили наміри його еліти (яка стосовно польської еліти виступала контррелітою) домогтися реалізації своїх намірів. Правда, тепер прямувала до мети, зробивши ставку на добру волю короля Владислава IV. Серед козацтва формувався міф про нього як захисника інтересів не тільки Війська Запорозького, але й всього “руського народу”, союзника у боротьбі з магнатством⁶⁶. І, за свідченням литовського канцлера Альбрехта Радзивила, весною 1646 р. під час таємних переговорів з козацькими послами він нібито вручив їм привілей, “аби наші корогви не просувалися далі Білої Церкви”⁶⁷.

Державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації “козацького устрою”, що відзначалися демократичністю. Її основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й внутрішньостанової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, займатися промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого, незалежно від станової, конфесійної чи національної приналежності; право обирати органи самоуправління і бути обраними до них⁶⁸. Козацтво виробило власний кодекс “прав і вольностей” – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, – що визначав його соціально-правовий статус у суспільстві. “Козацьке право, – констатував В.Щербак, – забезпечувало свободу від феодальних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і судочинство і, нарешті, володіти землею”⁶⁹. Воно було звичаєвим і виступало сукупністю правових звичаїв, що діяли на теренах як Запорозьких Вольностей, так і “волості”, “мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою...”⁷⁰.

В чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя, створюваного ними державного організму? Як з'ясував П.Сас, “Центральне місце

в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти посідало поняття колективної волі”. Частіше всього вона реалізовувалася через загальну військову раду, що виступала формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло⁷¹. Таким чином, будучи органом законодавчої влади, рада функціонувала не як представницький орган, “а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану”⁷². Її ухвали були обов’язковими (під загрозою навіть смерті) для виконання гетьманами (старшими), старшинами і рядовими козаками. Утверджується практика виборності усіх старшинських посад. Звертає увагу на себе той факт, що, виконуючи публічну владу й рішення ради, старшини діяли від імені Війська Запорозького й за них несла колективну відповідальність запорозька громада⁷³.

Окрім позитивних сторін витворення провідної ролі рад як форми дії прямої демократії (вочевидь слід погодитися з міркуванням І.Паньонки про Запорізьку Січ як республіку “безпосереднього управління”⁷⁴), вона несла у собі й чимало негативних сторін. Насамперед, кидається у вічі помітний вплив таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив у зібраний рад й прийнятті нею рішень. Оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю відкритим волевиявленням, то часто спалахували сутички, що супроводжувалися кровопролиттям (за визнанням одного із сотників, “козаки доходили до шаленства”⁷⁵). Функціонування прямої демократії таємо загрозу переростання колективної волі козацтва у всевладдя й деспотію з боку козацької спільноти. В свідомості (особливо запорожців) утверждався стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних перед правовими нормами, а лише як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за ухвалою його ради можна було позбавити посад, життя, а то й віддати у руки ворогів (пригадаймо відомий вислів: “nehaj твоя голова (буде) за всі наші голови”⁷⁶).

Вища виконавча влада передавалася Військом Запорозьким на військовій раді гетьману, дії якого жорстко контролювалися волею козацької спільноти. За свідченням французького інженера й картографа Гійома Боплана, “Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради... За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили ці дні”⁷⁷. І все ж, впродовж першої половини XVII ст. окреслювалася тенденція зміцнення його прерогатив. В окремих випадках, як, наприклад, це мало місце на травневій раді 1637 р., гетьмани домагалися від козаків присяги на дотриманні прийнятого рішення, що приносилася на шаблі⁷⁸. Не можна обйтися мовчанкою того знаменного факту,

що гетьман Петро Сагайдачний наважився перед смертю заповісти булаву (що було нечуваним у політичному житті козацької України) своєму другу Оліферу Голубу. І, що вражає, рада у квітні 1622 р. ухвалила волю по-кійного, обравши останнього гетьманом: “не має ні дружини, ні дому, мужа в ділі лицарськім біглого, старовинного козака, друга вірного по-мерлого гетьмана пана Сагайдачного, який його за свого життя, якщо рада схильиться на бік черні, найменував на свій уряд і так сталося”⁷⁹.

Отже, аналіз виявлених джерел та наукового доробку вчених не підтверджує слушності відомого міркування О.Оглоблина про існування в Україні напередодні 1648 р. кількох концепцій “нового державно-політичного устрою козацьких земель” (ягеллонського легітимізму, Руського князівства, “московофільської” та “козацького панства” на теренах існування Війська Запорозького)⁸⁰. Можемо лише говорити про зародження державної ідеї, що розвивалася у формі козацького політичного сепаратизму регіону, в якому функціонували інституції Війська Запорозького. Слід відзначити, що немає переконливих аргументів на користь думки, начебто з кінця XVI ст. її основним носієм “стає реєстрове козацтво”⁸¹. Як засвідчує інформація джерел, у такій же мірі ним виступало запорозьке й нереєстрове козацтво.

В українській та зарубіжній історіографіях продовжує недооцінюватись значимість у розвитку державної ідеї політичних вимог повсталого козацтва у першій половині 1648 р. Правда, що козацтво домагалося скасування “Ординації” 1638 р., поновлення усіх привілеїв, прав і свобод, збільшення реєстру до 12 тис. осіб, повернення заборгованої платні, справедливого розгляду усіх скарг на заподіяні кривди тощо. Ці прохання складали важливу, але не найголовнішу складову програми повстанців. Під час переговорів у Січі з посольством М.Потоцького (березень 1648 р.) скликана козацька рада сформувала наступні вимоги: виведення великим гетьманом польського війська з “України” (під нею, очевидь, розумілися терени центральної і південної частини Київського й південно-східної частини Брацлавського воєводства, де проживали козаки); скасування у ній управління Речі Посполитої, щоб “вони вільно могли жити за своїми давніми правами”, при чому такими, “при яких могли б не лише сварити нас із закордоном, але й піднімати свою безбожну руку як на величність блаженної пам’яті попередників в.к.м., так і на в.к.м.”; звільнення у козацьких полках з посад призначених полковників і старшин поляків й аби старшими у них були особи “їхнього народу”; дозволу вчиняти морські виправи й вступати у відносини з володарями інших держав⁸².

Отже, йшлося не лише про ліквідацію “Ординації” 1638 р. й відновлення соціальної організації козацтва як стану, а про виокремлення ко-

зацького регіону в автономне утворення в складі Польщі. І першим це зрозумів М.Потоцький. У листі від 31 березня до короля він підкреслив: апеляції козаків до своїх минулих заслуг та їхні скарги на кривди й образи – це тільки “преамбула бунтів, бо не стільки їх це боліло, скільки установлений порядок Речі Посполитої, надані їм в.к.м. правління і керівництво старших, які не лише хотуть знищити, але хотять також абсолютно в Україні володарювати, укладати договори з іноземцями й зарубіжними правителями й робити все, що лише забагнетися їхній волі та бажанню”⁸³.

Наступний крок у процесі формування програми перетворення козацької України у державний організм як складову Речі Посполитої було зроблено після здобуття перемоги українського війська на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Маємо свідчення одного з джерел, що Б.Хмельницький, вирушаючи у похід, розіслав населенню універсал, в якому підкреслював намір відібрати “у ляхів всю Україну”⁸⁴. Полоненому М.Потоцькому через союзника Війська Запорозького, перекопського бея Тугай-бея, гетьман передав домагання з проханням переслати їх до Варшави. Вони передбачали:

- поновлення Війську Запорозькому “давніх вольностей”;
- підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля;
- ліквідацію на терені козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою;
- перетворення козацької України у удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом (за даними одного з джерел, створення тут “вільного козацького князівства”).

Ознайомившись з ним, великий коронний гетьман заявив, що Польща ніколи не погодиться піти на такі великі поступки, а відтак відмовився надсилати їх королю⁸⁵.

Таким чином, вперше у суспільно-політичній думці України XVI – першої половини XVII ст. висловлюється ідея утворення на частині української території держави. Аналіз джерел не дозволяє з'ясувати її статус: чи вона мала перебувати у складі Польського королівства, чи стати третьою складовою федераційної Речі Посполитої. Так чи інакше, реалізація цього плану передбачала неминуче реформування державного устрою польсько-литовської держави. Б.Хмельницький, більшість старшин і козаків пов’язували цю можливість з особою короля, котрого хотіли бачити монархом із сильною владою, який уявлявся їм справедливим володарем – противником князів і магнатства, борцем зі свавіллям панів, шляхти й урядників, захисником прав і свобод Війська Запорозького та руського/українського народу. Серед них набрало поширення переконан-

ня, що “хороший” король дозволив козацтву “вільності здобувати шаблею”, стояти “за віру християнську грецького закону”, а він “буде їм на ляхів помічник...”⁸⁶. Слід погодитися з думкою Б.Флорі, що на цьому етапі повстання козаки не сумнівалися у законності свого виступу, оскільки, мов, сам король є їхнім союзником⁸⁷. Не випадково чимало з них не повірило про смерть 20 травня Владислава IV й у війську Б.Хмельницького поширювалася чутка, начебто він прийшов до їхнього табору: “тільки три намети у нашому Війську, – повідомляв захоплений поляками козак, – один – для Бога і для Війська, другий – для короля його милості, до котрого ніхто не ходить, тільки п. Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет – для самого пана гетьмана”⁸⁸.

Маємо підстави висловити міркування, що на кінець травня керівники повстання вбачали його мету у перетворенні козацької України у самостійне державне утворення, що мало знаходитися у складі Речі Посполитої.

Примітки

1. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.177.
2. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.30, 155-157.
3. Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1995. – Т.VII. – С.270.
4. Гусарова Т.П. Дворянство Венгрии в XVI–XVII вв. // Европейское дворянство XVI–XVII вв.: Границы сословия. – М., 1997. – С.190.
5. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.36.
6. Грушевський М. Пересування культурно-національного центру на Схід: ко-заччина як чергова рушійна сила національного українського активу (Розділ з недрукованого шостого тому історії української літератури) // Український історик. – 1991–1992. – Т.28-29. – С.75.
7. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С.490.
8. Автори поділяють міркування тих учених, котрі під поняттям “політичні орієнтації” розуміють “політичну позицію – місце суб’екта (окремої особи чи групи осіб) в системі політичних відносин – у “прихованому”, латентному виді...”; прагнення “людини до смислового відображення політичних явищ і розуміння власних можливостей при реалізації прав та свобод у конкретній політичній системі”.
9. Бойко Е.А. Политические ориентации как социальный феномен: Автореф. дисс. ... канд. полит.наук. – Екатеринбург, 1996. – С.7; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.87-90.
10. Брахуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького

кого XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т.11/12. – С.440.

11. Там же. – С.425.
12. *Леп'яєко С.* Козацькі війни... – С.71-72, 79.
13. Його ж. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000. – С.154.
14. Його ж. Козацькі війни... – С.93-130; Його ж. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С.159-200; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.108-109.
15. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.223-237.
16. *Леп'яєко С.* Козацькі війни ... – С.180.
17. Цит. за: *Люблайф В.* Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594–1596) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С.276.
18. Там же.
19. *Борисов С.Л.* Кульмінація державотворчої діяльності українського козацтва у 90-х рр. XVI ст. – К., 1999. – С.23; *Леп'яєко С.* Козацькі війни... – С.181; *Сас П.М.* Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С.59-61; Його ж. Економічні засади проекту Задніпрянського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава... (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993. – С.75-78; Його ж. Політична культура... – С.270-280; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С.52-54.
20. *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Наука і культура. – К., 1993. – Вип.26-27. – С.51.
21. *Сас П.* “Своя земля” у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – С.191-194.
22. *Яковенко Н.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.58-59; Її ж. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Її ж. Паралельний світ... – С.206-207.
23. *Дашкевич Я.* Перегук віків ... – С.51; *Кроп'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. істор. журнал. – 1966. – №2. – С.82-83; *Сас П.М.* Політична культура... – С.57-62, 67; *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна:

культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С.61-63; Його ж. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. істор. журнал. – 1995. – №4. – С.68; Ejusd. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. – T.XXVII. – S.84; Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. W świetle ówczesnej literatury polemicznej // Slavia Orientalis. – 1989. – R.XXXVIII. – ą3-4. – S.563-569.

24. Яковенко Н. Топос “з’єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Її ж. Паралельний світ... – С.250.

25. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – К., 1994. – С.134.

26. Величко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історії ографії XVII-XVIII ст. // Mediaevalia ukrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т.1. – С.118; Плюхий С. Від князя до гетьмана. Образ “протектора” в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковалського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.434-435; Sac P.M. Політична культура... – С.57-71; Яковенко Н. Розяттій світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – №10. – С.65-67; Її ж. Топос “з’єднаних народів...” – С.250, 256; Її ж. Символ “Богохранимого града” у пам’ятках кijівського кола (1620-1640 роки) // Її ж. Паралельний світ... – С.305-307; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty Ukrainskiej i Kozaczyny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – S.87-109; Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Społeczeństwo-religia-kultura // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukrainiske. – Lublin, 2000. – S.132-135.

27. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У дев’яти томах. – К., 2001. – Т.ІІ. – Кн. друга. – С.314-315.

28. Sac P.M. Політична культура... – С.74-82.

29. Брухуненко В., Нагельський М. Назв. праця. – С.436; Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава... – Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.;Черкаси, 1997. – С.33; Sac P.M. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. – К., 1996. – С.35-36.

30. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.163.

31. Грушевський М. Історія ... – Т.VIII.– Ч.1. – С.142-144, 150-151; Nagiebski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т.1. – Z.4. – S.793; Serczyk W.A. Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej pństwozości) // Przegląd Wschodni. – 1998. – Т.V. – Z.1. – S.22.

32. Sac P.M. Ідейні вектори... – С.30-37.

33. *Зенон К.* Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830) // Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.39.
34. *Сисин Ф.* Поняття нації... – С.74.
35. *Рубчак М.* Від периферії до центру: розвиток української національної свідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №1. – С.98, 111; *Sysyn F.E.* Op. cit. – S.82-83.
36. Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Львів, 1990. – С.36.
37. *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С.146-148; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S.19-161.
38. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.9; Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). – Москва, Иерусалим: “Гешарим”, 1997. – С.85-90; Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника (далі – АНБ). ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №189/П. – Арк.108; *Козут З.* Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Його ж. Коріння ідентичності... – С.258-262; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.95-96; *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С.148.
39. Цит. за: *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. – Львів; Люблін, 1996. – С.32 (посилання №2).
40. Див.: *Флоря Б.Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2. – С.36-43; Его же. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. – 2004. – №3. – С.28-35; Ejusd. Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. – 1996. – N3. – S.23-51.
41. *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.2. – С.129.
42. Цит. за: *Мицик Ю.* До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №3. – С.29.
43. Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського (далі – НБУ). Інститут рукописів (далі – ІР). – Ф.П. – Спр.13402. – Арк.327 зв.
44. Цит. за: *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997. – С.141.
45. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль ... – С.68.
46. *Брайчевський М.* До питання про походження запорізького козацтва // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т.CCXLIII. – С.27.
47. *Брехуненко В., Нагельський М.* Назв. праця. – С.426.
48. Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1908. – Т.8. – С.124.

49. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т.1. – С.64.
50. *Сас П.М.* Політична культура ... – С.171-172.
51. *Мицук Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – Т.11/12. – С.457.
52. *Брехуненко В.*, *Нагельський М.* Назв. праця. – С.445; *Голобудький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.278; *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.1. – С.20-22; *Мицук Ю.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому. Збірник статей. – К.; Львів, 1994. – Вип.5. – С.159-160, 166-167; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького ... – С.51, 54, 113; Його ж. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття: Автoreф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1991. – С.33-35.
53. *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.1. – С.73.
54. ВУР. – Т.1. – С.129.
55. *Щербак В.О.* Формування козацького стану ... – С.139; Його ж. Українське козацтво ... – С.240.
56. Цит. за: *Іванцов I.O.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 pp. – К., 2002. – С.107.
57. НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.13402. – Арк.336.
58. *Сас П.М.* Політична культура ... – С.171.
59. НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.13402. – Арк.327.
60. *Іванцов I.O.* Назв. праця. – С.109-110.
61. НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.13402. – Арк.312.
62. Цит. за: *Іванцов I.O.* Назв. праця. – С.125.
63. ВУР. – Т.1. – С.237.
64. Nowak-Dluzewski J. Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazowie. – Warszawa, 1972. – S.57.
65. *Мицук Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К., 1995. – С.29.
66. *Фофя Б.Н.* Отношение украинского казачества ... – С.38-43.
67. Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. – Warszawa, 1980. – Т.3. – S.41.
68. *Корнієнко В.В.* Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська у війнах першої чверті XVII століття: Автoreф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2000. – С.6-7; *Рознер И.Г.* Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. – 1970. – №8. – С.47; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.): Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.7. – С.41.
69. *Щербак В.* Право як станова ознака українського козацтва другої половини

XVI – першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. Збірник наукових праць. – Рівне, 1994. – Випуск 1. – С.40-41.

70. Грозовецький І.М. Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – С.7.

71. Сас П.М. Політична культура ... – С.109.

72. Панюонка І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2000. – С.9.

73. Сас П.М. Політична культура ... – С.114-115.

74. Панюонка І.М. Назв. праця. – С.9.

75. Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конопкевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С.416.

76. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Выпуск 2. – С.230.

77. Боплан Г.Л. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмані. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.67.

78. НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр. № 13402. – Арк.186; Мицик Ю. Нові дані ... – С.416.

79. Мицик Ю. Нові дані ... – С.420.

80. Огілбін О. Хмельниччина і українська державність. Лекція I. – Нью-Йорк, 1954. – С.15-17.

81. Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – С.8; Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье //Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С.207.

82. Бібліотека музею Чортківських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр.143. – Арк.685: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – №6691; ВУР. – Т.ІІ. – С.18; Ковалевский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С.48.

83. ВУР. – Т.ІІ. – С.15.

84. ДОВ. – С.30.

85. Архів головних актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф.553. – Відділ ІІ. – Кн.14. – Арк.116; БМЧ. ВР. – Спр.№142. – Арк.165-166, 169, 203; БН. ВМФ. – №6713; Спр.№143. – Арк.744, 752-753.

86. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №3882/ІІ. – Арк.35 зв.; НБУ.ІР. – Ф.1. – Спр.4128. – Арк.29; ВУР. – Т.ІІ. – С.41.

87. Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества ... – С.42-44.

88. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/ІІ. – Арк.88.88 зв.

Резюме

В статье рассматривается комплекс вопросов, касающихся зарождения и развития идеи казацкого сепаратизма. Делается вывод, что на лето 1648 г. новая политическая элита уже сформулировала программу превращения казацкого региона Украины в государственное образование в составе Речи Посполитой.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1649-1651”

О.А.Юга

ПОЛІТИКА УРЯДУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО СЕЛЯНСТВА ТА МІЩАНСТВА У ПЕРІОД МІЖ ЗБОРІВСЬКИМ ТА БІЛОЦЕРКІВСЬКИМ ДОГОВОРАМИ (серпень 1649 – вересень 1651 рр.)

В статті розглядається політика уряду Б.Хмельницького щодо селянства та міщанства після укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського договору. Зокрема, висвітлюються заходи гетьмана, спрямовані на те, щоб, з одного боку, засвідчити перед польським урядом виконання умов укладеного договору і не допустити відновлення військових дій, а з іншого – не втратити прихильності селян і міщан, зберегти єдність національно-патріотичних сил.

Ключові слова: Українська держава, Річ Посполита, Б.Хмельницький, політика, повинності, соціальна боротьба.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів української революції XVII століття. Однак, ряд проблем, важливих для більш глибокого осмислення її сутності, потребують подальшого вивчення. Однією із них є соціальна політика уряду Богдана Хмельницького. В радянській історіографії було з'ясовано її окремі сторони. Так, висвітлюючи основні напрями соціально-економічної політики Б.Хмельницького, В.Веселого, В.Голобуцького та В.Степанков зробили висновок про її гнучкість, яка запобігала загостренню соціальної боротьби і забезпечувала єдність визвольного табору¹. Вагомих здобутків добилися вчені при дослідженні особливостей розвитку соціальної боротьби в різних регіонах України та її впливу на соціальну політику гетьмана². Ф.Шевченко, розглядаючи політику Б.Хмельниць-